

DEĞERLENDİRMELER TANITMALAR

E. M. Murzaev, Oçerki toponimiki. Moskva 1974. 382 s.

Şu son yıllarda Avrupa'da onomastik ve özellikle toponimi alanındaki bilimsel çalışmaların büyük bir yaygınlık kazandığına tanık oluyoruz. Bu çalışmalara paralel olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde de bu yolda sürekli çalışmalar yapıyor. Bu alanda bir yandan sık sık onomastik ve toponimi kongreleri toplanırken bir yandan da yeni birtakım yayınlar çıkıyor. Bakû'de çıkan "Sovetskaya tyurkologiya" dergisinde de son yıllarda onomastik ve toponimi yazıları artmıştır...

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde toponimi alanında çalışanlar arasında Prof. E. M. Murzaev, seçkin bir uzman olarak tanınmıştır. Prof. Murzaev bugüne değin bu yolda birçok eserler vermişti. Bu yazımızda üzerinde durmak istediğimiz eser de onun yetkili kaleminden çıkmıştır.

Prof. Murzaev, bu yeni eserinde toponimi alanındaki birtakım çalışmalarını toplamıştır. Eserin birinci bölümünde yazar, toponiminin genel sorunlarına değinmiştir. Örneğin Mesto toponimiki. Terminologiya (7-27. s.) adlı yazıda toponiminin yerini belirtmiş, terminoloji üzerinde durmuştur. Sonra Rusya'da ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde toponimi alanında yapılan çalışmaları ana çizgileriyle gözden geçirmiştir (Razvitie toponimiki v naşey strane. 28-79. s.). Toponimika i geografiya (80-93. s.) adlı yazıdan sonra yazar, yerli coğrafi *terme*'lerin toponimideki rolü üzerinde durmuştur (Mestnie geografiçeskie termini i ix rol' v toponimii. 94-125. s.). Son olarak, Prof. Murzaev, halkın kullandığı terminolojide *anatomiçeskaya* kavramların büyük bir yer tuttuğunu belirtmiştir (Anatomiçeskaya leksika v narodnoy geografiçeskoy terminologii. 126-135. s.).

Eserin ikinci bölümünde Prof. Murzaev, toponiminin türlü problemlerini tartışmıştır. Bu bölümdeki yazıların büyük bir kısmı doğrudan doğruya Türk dilini ve Türk kültürünü ilgilendiriyor. Prof. Murzaev, bu bölümün başında Nazvaniya geografiçeskix zon (136-143. s.) adlı bir yazı vermiştir. Sonra Toponimiçeskie svidetel'stva geografiçeskix usloviy

proşlogo Russkoy ravnını (144–154. s.) ve İzuçenie toponimii Centra i ee tyurkskogo gorizonta (155–167. s.) adlı yazıları geliyor. Bu yazılardan sonra Prof. Murzaev, İmena aziatskix pustın' (168–179. s.), Aziatskie toponimiçeskie miniatyurı (180–201. s.), Geografiçeskie nazvaniya Sredney Azii i Kazaxstana (202–234. s.), Sistema geografiçeskix nazvaniy Mongolii (235–258. s.), Mongol'skie toponimi v Kirgizii i Kurdistane (259–268. s.) ve Toponimika Sin'czyana (269–302. s.) adlı yazılarını veriyor. Son olarak Prof. Murzaev, V'etnamskie geografiçeskie nazvaniya (303–321. s.) adlı bir yazı yazmıştır. Kitabın sonunda yayınlar (325–350. s.) ve *index*'ler vardır.

Prof. Murzaev'in yazı ve çalışmaları, adlarından da kolayca anlaşılacağı gibi, bizi çok ilgilendiren problemlere değiniyor. Burada bu yazı ve çalışmaları ana çizgileriyle özetlemek isterdik. Ancak, birçok yeni bilgiler veren bu çalışmaların özetini bile bu yazıya sığdırmak güçtür. Burada yazarın üzerinde durduğu bütün problemler de tartışılmaz. Bu bakımdan eserin yalnız birkaç yerine değinmekle yetinelim.

Prof. Murzaev Mestnie geografiçeskie termini i ix rol' v toponimii adlı yazısında (103 s.) Türkiye ve Azerbaycan'da 'ırmak' anlamına gelen *çay* sözünün Türkmenistan'da 'yar, dağ boğazı' olarak kullanıldığını belirtiyor. Kazakistan ve Kırgızistan'da ise *say* biçiminin 'kuru ırmak yatağı, yar, susuz boğaz' anlamına geldiğini yazıyor. Bundan başka, Moğolistan'da *sayr* biçiminin geçtiğini bildiriyor.

Yazar, yazısının başka bir yerinde de Kırgızca *say* 'ırmak yatağı, geçici ırmak' sözüne değiniyor, bu sözün Türkmencede *çay* olarak kullanıldığını belirtiyor (111. s.). Prof. Murzaev, Geografiçeskiya nazvaniya Sredney Azii i Kazaxstana adlı yazısında da Türkçe *say*'la Moğolca *sayr* arasındaki yakınlığa değiniyor (208. s.). Bundan başka, yazısının başka bir yerinde de Türkmenistan'da kullanılan *çay*'la Özbekistan ve Kırgızistan'da geçen *say*'ı birleştiriyor (213. s.). Son olarak, Prof. Murzaev, Mongol'skie toponimi v Kirgizii i Kazaxstane yazısında da Kırgızca *say* 'geçici su yatağı, ırmak yatağı, dağ boğazı' sözüyle Moğolca *sayr* biçimini birleştiriyor (261. s.).

Türkçe *çay* sözünün Türk kolları arasında dar bir alanda kullanıldığını biliyoruz. Ancak, Anadolu ve Rumeli topraklarında bu sözün su veya yer adlarında sık sık kullanıldığı görülüyor. *Akçay*, *Gökçay*, *Karaçay*, *Sarıçay*... gibi. Azerbaycan ve Türkmenistan'da da *çay*'ın su ve yer adı

olarak geçtiğini biliyoruz. Bizim inancımıza göre, bu söz Kazakistan ve Kırgızistan'da kullanılan *say* biçimiyle birleştirilemez. Türk diyalektlerinde söz başında *s > ç* değişmesi ancak *assimilation* sonunda düşünülebilir. Örneğin Türkçe *saç* sözünün birçok diyalektlerde *çaç* biçimine girdiğini biliyoruz. Bunun gibi, *saç-* kökü de birçok diyalektlerde *çaç-* olarak geçer (Martti Räsänen, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki 1949. 175. s.). Ancak, *say* biçiminde bunlara benzer bir *assimilation*'dan söz edilemez. Bunun gibi, Türkçe *çay* biçiminin *say*'a çevrildiği de söylenemez. Türk diyalektlerinde söz başında *ç > s* değişmesine ancak Başkurtça, Sagayca, Beltirce, Şorca ve Yakutçada tanık oluyoruz (Räsänen, *Materialien*, 181. s.). Kaldı ki Anadolu ağzlarında *çay* yanında *say* da yaygın olarak kullanılır. Anadolu ağzlarında *çay* 'küçük ırmak' anlamına geldiği halde, *say* 'taş, kaya parçası, düz ve büyük taş; yassı taş; dere kenarındaki kaya parçaları, kayaların uçurum olan kısımları' (Isparta, Konya, Sivas, Kayseri, İçel. . .), 'altı taş olup ekilmeğe yaramayan arazi' (Konya, Niğde, Kayseri, Amasya, Sivas. . .) gibi anlamlarda kullanılır. Türkmencede de *çay* 'küçük ırmak' olarak geçer. Buna karşılık, *say* 'sığ, derin olmayan' anlamına gelir. Oyrotça, Televütçe, Şorca, Sagayca, Kazakça gibi diyalektlerde de *say* 'sığ, derin olmayan (ırmak)' anlamında kullanılır. Kara Kalpaklar arasında ise *say* 'kuru ırmak yatağı; yar' olarak yaygındır. Çağdaş Türk diyalektlerinde *say* 'çöl' anlamına da gelir. Türkçe *say* sözüne Kâşgarlı Mahmud da 'çöl' anlamını vermiştir. Bu verilere göre, Türkçe *çay* ve *say* biçimleri anlam bakımından da kolay kolay birleştirilemez.

Prof. Murzaev, *Aziatskie toponimiçeskie miniatyuri* adlı yazısında *Balkan* adına da değiniyor (196-198 s.). Onun bu yolda verdiği bilgiler uzun uzun tartışılmaya muhtaçtır. *Balkan* adı üzerine yazdığımız bir yazıyı yakında baskıya vermek umudundayız. Bu bakımdan burada bu ad üzerinde durmak istemiyoruz.

Orta Asya ve Kazakistan'daki yer adları üzerinde dururken Prof. Murzaev, Arapça *rabad*, *mezar*, *mahalle terme*'lerinin büyük bir yaygınlık kazandığını belirtiyor (211. s.). Başlangıçta *rabad terme*'i yalnız Araplar arasında kullanılırken sonradan Tacik diline ve yerli Türk diyalektlerine de girmiştir. W. Barthold'a göre (*İstoriya kul'turnoy jizni Turkestana*. Leningrad 1927), *rabad* ve *rabat* veya *ribat* biçimleri arasında fark vardır. Bu sonuncu biçim başlangıçta 'atların bağlandığı

yer' anlamına gelirken daha sonra 'sınır karakolu, istihkâm, muhafız kışlası' ve son olarak 'kale' anlamını almıştır. *Kızıl Arvat* şehrinin adı bu köke dayanır. Bu adı Türkmenler 'kızıl avrat' olarak alırlarsa da, bunun bir halk etimolojisi olduğu açıktır. Başlangıçta *Kızıl rabat* adı 'kızıl kale' anlamını vermiştir. Araplar arasında yaygın olarak kullanılan *ribât* adı üzerinde Prof. Fuad Köprülü de durmuştu (Vakfa ait tarihî istilâhlar. Ribât. Vakıflar Dergisi II, 1942, 267-278. s.). Prof. Köprülü *ribât*'ın yer adlarında kullanıldığını da belirtmişti. Ona göre (277. s.), "İran ve Maverâünnehir'de ribât kelimesi hemen umumiyetle *kervan-saray* müradifi olarak kullanılmıştır."

Geografiçeskie nazvaniya Sredney Azii i Kazaxstana adlı yazısında Prof. Murzaev, Türk toponimisinin Orta Asya'da göçebe yaşam şartları içinde geliştiğini ve bu sebeple büyük bir zenginliğe eriştiğini belirtiyor (212-213 s.). Türk yer adlarının türlerini örneklerle açıklayan yazar, Orta Asya'da sık sık rastlanan *Cetisu*, *Ceti Oguz*, *Onbir Cilga*, *Minkuş* gibi adlara da değiniyor. Bu adlara eski bir örnek olarak *Bing Yul* adı da verilebilir. Hüen-tsang'ın tespit etmiş olduğu bu adı Paul Pelliot (Le nom turc des 'Milles sources' chez Hiuan-tsang. T'oung Pao XXVII, 1930, 189-190. s.) çözmüştü. 1964'te Prof. Denis Sinor (Yul. Studia Orientalia XXVIII: 7) da bu eski ad üzerinde durmuştu. Son olarak A. P. Dul'zon, Êtnolingvistiçeskaya differenciaciya tyurkov Sibiri (Struktura i istoriya tyurkskix yazıkov. Moskva 1971. 198-208. s.) adlı yazısında (205. s.), *yul* 'ırmak' sözünün Assancadan alındığını yazmıştır. (Dul'zon'un 1962'de çıkan Drevnie peredvijeniya ketov po dannım toponimiki adlı yazısını göremedik.)

Bu yazısında Prof. Murzaev, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine bağlı Türk cumhuriyetlerinin başşehirlerini de gözden geçiriyor (227-232. s.). *Alma-Ata* adı üzerine bilgi verdikten sonra *Aşhabad*, *Duşenbe* ve *Nukus* adlarına geçiyor. Prof. Murzaev, 1967'de çıkan bir yazısında bu sonuncu adın kökeni üzerine bilgi vermişti. Son olarak, S. Ataniyazov ile G. Aşırov (K êtimologii toponima Nukus. İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 4, 1977, 91-92. s.) da bu adın etimolojisi üzerinde durmuşlardır. Ancak, bu yazı Prof. Murzaev'in kitabından sonra çıkmıştır.

Bundan sonra yazar, Özbekistan'ın başşehri *Taşkent*'e geçiyor (230-232. s.). Bu şehrin adı normal olarak 'taş kent, taş şehir' olarak çevrilir. Ancak, bu tercümeyle eski bir adın daha yeni bir anlamlandırılması

sayan birtakım uzmanlar da vardır. Onlara göre, Çirçik ırmağının sula-
dığı bu çevreye Çaç veya Şaş adı verilirdi. Bu bakımdan şehir de *Şaş-
kent* adını almıştı. Prof. Murzaev'in belirttiği gibi, E. D. Polivanov, 1927'-
de çıkan bir yazısında *Şaşkent* > *Taşkent* etimolojisine katılmamıştı.
Barthold, Arap hâkimiyeti döneminde Orta Asya'da yerli halkın
Araplara Tacik adını verdiklerini yazmıştı. Buna dayanan Polivanov,
Taşkent adını 'Arap şehri, Müslüman şehri, Tacik şehri' olarak görmüş-
tür. Bu bilgileri verdikten sonra Prof. Murzaev, *Taşkent*'in 'taş kent,
taş şehir' biçimindeki açık etimolojisinin karışık bir problem haline gel-
diğini belirtiyor ve Özbeklerin, başşehirlerinin adını 'taş kent' olarak
açıkladıklarını bildiriyor.

Prof. Murzaev, son olarak *Frunze* adına değiniyor (232. s.). Kırgız
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin başşehir, adını Sovyet döneminde ün
yapmış bir kumandanın adından almıştır (M. V. Frunze). 1926 yılına de-
ğin bu şehre *Pişpek* adı veriliyordu. Pişpek'in 1878'de kurulduğunu bili-
yoruz. Ancak, *Pişpek* adının kökeni meçhul kalmıştır. Yazar, E. Koy-
çubaev (Koyşibaev)'in 1963'te çıkan bir yazısında, bu adı *piş* (beş) ve
pek olarak ikiye böldüğünü bildiriyor (232. s.). Ancak, Prof. Murzaev'in
belirttiği gibi, Koyçubaev'in açıklaması Kırgız toponimistleri arasında
ilgi görmemiştir.

Prof. Murzaev, Aziatskie toponimiçeskie miniatyuri adlı yazısında
kem 'ırmak' sözü üzerinde duruyor (184-188. s.). Geografiçeskie naz-
vaniya Sredney Azii i Kazaxstana adlı yazısında da bu söze değiniyor
(227. s.). Son olarak, Sistema geografiçeskix nazvaniy Mongolii adlı yazı-
sında da *Kem* adı üzerinde duruyor (245. s.). Yazar, bu yolda Louis
Hambis'in bir yazısından yararlanmıştı (Notes sur Käm nom de
L'Yénissei supérieur. Journal Asiatique 1956, 281-300. s.). Hambis'ten
sonra 1971'de *Kem* adı üzerinde I. Vászary de durdu (*Käm, an Early Sa-
moyed Name of Yenisey. Studia Turcica. Budapest 1971. 469-482. s.*).
Ancak, Prof. Murzaev, Vászary'nin yazısını görememiştir.

Prof. Murzaev, birkaç yerde (186, 245. s.) *Orhon* adının kökenine
de değiniyor. Yazarın inancına göre, *Orhon* adı muhtemel olarak Hint-
Avrupa dillerinden alınmıştır. (Yurdumuzda bu ırmağın adının arasına
Orhun olarak yazıldığına tanık oluyoruz. Bizim bildiğimize göre, *Orhun*
biçimini 1934'te Atsız (Alaylı âlimlerden Sadri Maksudi Beye bir ders.
Orhun 6. sayı 109-110. s.) savunmuştu. Onun baskısı altında kalanlar,
Orhun biçimini kullanmaya başlamışlardır.)

Prof. Murzaev, bu yazısında Moğolca *us* 'su' sözünün Eski Türkçe *uguz* (o: *ögüz!*) sözünden çıktığını belirtiyor. Bizim bildiğimize göre, bilimsel çalışmalarda şimdiye değin bu iki biçim arasında herhangi bir yakınlıktan söz edilmemiştir. Buna karşılık Moğolca *us* (< *usun*) sözüyle Türkçe *su* (< *suv* < *sub*) biçimi arasındaki benzerlik üzerinde durulmuştur. Ancak, Moğolca *us*'un Türkçe *sub*'la birleştirilmesi güçtür.

Prof. Murzaev, Türkmenistan'da, Karakum çölünde *unguz* adıyla anılan ırmak yatağının adını da Eski Uygurca (Türkçe) *uguz* (o: *ögüz*) kökünden getirmek istiyor (194-195. s.). Yazar, Razvitie toponimiki v naşey strane adlı yazısında da *Unguz* adına değinmişti (29. s.). Yalnız, o yazısında *Unguz*'un Türkçe *Oguz* (o: *Ögüz*) kökünden geldiğini belirtmişti. Bundan başka, Prof. Murzaev, Geografiçeskie nazvaniya Sredney Azii i Kazaxstana adlı yazısında da *oguz*, *uguz*, *u(n)guz* biçimlerini birleştirmişti (210. s.).

Karakum çölündeki eski ırmak yatağı Türkmenler arasında *Ühüz* adıyla anılır. Türkmencede 'eski ırmak yatağı' anlamına gelen bir söz de vardır: *ühüz*. Bu duruma göre, Karakum'daki *Ühüz*'ün bu kökten geldiği söylenemez mi?

Prof. Murzaev, Karakum'da kalan ve *Uzboy* adını alan ırmak yatağına da değiniyor (195-196. s.). Z. B. Muxamedova (O nekotorix gidronimax zapadnoy Turkmenii. Struktura i istoriya tyurkskix yazıkax. Moskva 1971. 179-186. s.) bu ad üzerine birtakım bilgiler vermişti. Bundan başka, Muxamedova, A. Annaurov'un bu yolda çıkmış bir yazısını da bildirmişti (Uzboy sozüniç çıkışı hakkında. İzv. AN TSSR 2, 1962). Annaurov'un yazısını Ankara'da bulamadık. Prof. Murzaev de bu yazıyı görmemiştir.

Prof. Murzaev'in bu eserini Türk toponimisine yeni bir katkı olarak karşılıyoruz.

HASAN EREN

Bedriye Atsız-Hans Joachim Kissling, *Sammlung Türkischer Redensarten*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1974, S. 186

Münih Üniversitesi Önasya Tarih ve Kültürü Enstitüsü öğretim üyelerinden Bedriye Atsız ile Prof. Dr. H. J. Kissling'in ortaklaşa çalışmaları ile Türkçedeki deyimleri ele alan güzel bir eser yayımlanmış bulunuyor. Almanca ve Türkçe birer "Önsöz" ile 3800'den fazla deyim içine alan eser, Türkçeden-Almanca'ya açıklamalı ve örneklendirmeli bir deyimler sözlüğü niteliğindedir.

Bilindiği gibi, bir dilin öğrenilmesinde gramer ve sözlükler ancak bir dereceye kadar yardımcı olabilirler. O dile yakından nüfuz etmek isteyenler için, hele Türkçe gibi bir dilde, asıl güçlük bundan sonra başlamaktadır. Çünkü, bu merhalede, artık dilin sentaks alanına giren deyimler karşımıza çıkmakta; bunlar da dildeki kuralların sınırını aşan birer yapı ve anlam özellikleri taşıdıklarından, her bir deyim o deyim oluşturulan özel şartları içinde kavranması gerekmektedir.

Her gelişmiş dil, o dili konuşan toplumların çeşitli yönlere ihtiyaçlarını en iyi biçimde karşılayabilmek için değişik anlatım yollarına başvurmuştur. Bir dilin, somut ve soyut binlerce kavrama karşılık olan söz dağarcığını kurabilmesi genellikle türetme ve birleştirme yolları ile yapılmaktadır. Ancak, dildeki anlatım zenginliği, her zaman eklerin ve kelimelerin anlam ve görev genişliği ile yeterince sağlanamadığından, dil zaman zaman bunların dışına taşarak, daha başka etkili yollara da başvurmuştur. Türkçe'ye, çok yönlü anlatım gücü kazandıran bu yollardan biri de "kalıplaşma"dır. Kalıplaşma, Türkçenin türetim dışında kalan belirgin şekil ve anlambilgisi olaylarından biridir. Niteliği bakımından hem eklerde hem de kelime ve kelime gruplarında görülebilir. Eklerdeki kalıplaşma oldukça sınırlıdır. Bir ekin, görev esnekliği ve kullanılışındaki özellikler dolayısıyla, bir kelime ile beklendiğinden ayrı yeni bir anlam meydana getirecek biçimde birleşip kaynaşmış olması, ek kalıplaşmalarına yol açmış; *yüzde* 'bir orantı ölçüsü', *gözde* 'sevgili' ve *sudan* (sudan cevap) gibi kalıplaşmış kelimeleri oluşturmuştur. Şekilbilgisi (Morphologie) ile anlambilim (Semantique)'i kaynaştıran ve kesin bir ku-

ralı bulunmayan kalıplaşma türünün daha ilerlemiş örneklerini *hanımeli*, *baliketi*, *Beyşehir*, *karnıyarık*, *eliuzun*, *denizaltı* gibi birleşik kelimelerde görmekteyiz. Dilimiz bu olayın sınırını daha da genişletip yaygınlaştırarak doğrudan doğruya sözdizimi (Syntax) ve anlambilimi çerçevesine giren kalıplaşmaları da oluşturmuştur. Şekil ve anlam kaynaşması türündeki kalıplaşmaların en güzel örneklerini, daha geniş kelime grupları niteliğindeki atasözlerinde ve deyimlerde bulmaktayız.

Atasözleri gibi kısa ve özlü birer anlatım aracı olan deyimler, herhangi bir kavramı mecaz yolu ile belirtmek için bulunmuş özel söz kalıplarıdır. Bir dilin kavram zenginliğini, anlatım gücünü ve deyiş güzelliğini ortaya koyan kelime öbekleridir. Bu özellikleri ile bir milletin sosyal yapısını, tarihini, eğitim ve gelenek ölçülerini, inançlarını, dünya görüşünü, düşünce tarzını ve ruhunu da dile getirebilmektedir. Bu bakımdan, deyimler, üzerlerinde çeşitli yönleri ile durulabilecek zengin dil ve edebiyat ürünleridir. Atasözleri gibi, gerek halk arasında, gerek yazılı kaynaklarda ve edebî eserlerde sık sık başvurulan söz değerleri oldukları halde, son yıllara kadar, deyimleri çeşitli yönleri ile ele alan ciddi araştırmalar yapılmıştır denemez. Bizce, deyimlere dayanan bu çok yönlü çalışmalarda eksikliğin ana sebebi, öncelikle, doyurucu nitelikte deyimler sözlüğünün ortaya konamamış olmasından ileri gelmektedir.

İşte, burada kısaca tanıtmağa çalıştığımız eser, bu alandaki boşluğu dolduran önemli ve değerli yayınlardan biridir. Hazırlayıcıların eserin önsözünde belirttikleri gibi, bir dilin kelimeleri o dildeki yerlerini, onların sözcüklerde verilen kısa ve soyut anlamları ile değil, asıl cümleler ve sözler içindeki kullanılışları ile bulabilirler. Bu durum, şekil ve anlam kalıplaşmaları yanında mecazlı kullanılışlara da dayanan deyimlerde çok daha belirgin olarak kendini gösterir. Türkçenin deyimler bakımından taşıdığı zenginlik ve bunların dildeki varlıklarının anlam bakımından yeterince kavranabilmeleri, öncelikle, onların genel sözlük çerçevesi dışına taşırılarak özel bir deyimler sözlüğü hâlinde ele alınmaları ile mümkündür. Hele, amaç yalnız o dili konuşanlar ve yazarlar içinde kalmayarak o dilde yazı yazacak ve araştırma yapacak yabancıları da hedef almışsa, konu çok derinlemesine bir önem ve değer kazanmış olur. Eldeki sözlük, bir yandan dilimizin bu değerli ürünlerini toplayıp biraraya getirme amacı güderken, bir yandan da bu eseri kullanacak olanlara her türlü kolaylığı sağlayabilecek bir metod uygulamasını gerçekleştirmiştir. Bu amaçla, sözlükte alfabetik sıra ile önce Türkçe deyimler sıralanmış; daha

sonra, her deyimın karşısına onun Almanca karşılığı konmuştur. Ayrıca, Türkçedeki deyimlerle Almanca deyimler arasındaki tasavvur, benzetme ve anlatım ayrılıkları dolayısıyla, karşılıkları daha anlaşılır duruma getirebilmek için de, köşeli parantez içinde deyimlerin kelimesi kelimesine çevirileri verilmiştir. Böylece, Türkçedeki deyimler konusuna eğilecek bir Alman veya bir yabancı, bunların Türkçede ne türlü birer tasavvur, benzetme ve dil mantığının sonucu olduğunu daha iyi kavrama imkânını bulacak; buna karşılık, Türkçedeki bir deyimın Alman dilinde nasıl karşılığını bilmek isteyen bir Türk de yine aynı kolaylığı sağlamış olacaktır. Söz gelişi, oluşması bakımından *çaylak* kuşundaki bir özelliğin, iki kelimelik realist bir olayın tasviri hâlinde gözönüne serilmiş olmasına dayanan *acemi çaylak* deyiminin, Almanca'da *blutiger Anfänger* gibi kandaki özelliğin tasvirine dayanan bambaşka bir tasavvurla dile getirilmiş olması; Türkçedeki *boğaz boğaza* deyiminin Almancada ellerin birbirine geçmesini anlatan *Handgemein werden* deyimini ile karşılanması; Almancadaki "sabrını taşımak=sabrını çalmak, sabrını gaspetmek": *jemandem die Geduld reiben* deyiminin Türkçede *bardağı taşıran son damla olmak* deyimini ile karşılanması, dilden dile değişen bu tasavvur ve anlatım ayrılıklarının güzel örnekleridir. Bir dilden bir dile deyim aktarmanın en büyük güçlüğü, aktarıldığı dilde karşılığı bulunmayan deyimlerde kendini gösterir. *Benim oğlum bina okur döner döner onu okur ; aklı sıra ; etekleri zil çalmak, lâmı cimi yok ; dananın kuyruğu kopmak* örneklerinde görüldüğü gibi, Türkçedeki deyimlerin Almanca karşılıklarının bulunmadığı yerlerde de yazarlar o deyimini açıklama yolunu tutmuşlardır. Böylece, eserden yararlanmak isteyen bir kimse, Türkçe ile Almanca arasında hangi deyimlerin ortaklaştığını, hangilerinin farklı tasavvur ve anlatım ölçüleri ile dile getirildiğini ve hangi deyimlerin bu dillerden birinde eksik ötekinde fazla olduğunu kolaylıkla kavrayabilecektir. Bu durumla bağlantılı olarak, asıl, yabancı dildeki bilgi ve vukufunu artırma maksadı güden pratik amaçlı çalışmalara da yarar sağlamış olacaktır. Bu bakımdan, eser hernekadar *Sammlung Türkischer Redensarten* (Deyimler Koleksiyonu) başlığını taşıyor ise de, aslında dolaylı olarak Türkçe ve Almanca deyimleri yanyana getiren bir karşılaştırmalı deyimler sözlüğü niteliğindedir.

Eserin, belirtilmesi gereken başarılı yanlarından biri de, hazırlanırken, bir deyimın nerede, ne zaman ve nasıl bir çevre içinde kullanılabileceğini gözönünde bulundurmuş olmasıdır. Bu maksatla, verilen deyim-

lerin gerektiğinde açıklamalara bağlanması ve konuşma dilinden alınmış örneklerle beslenmesi; ayrıca, sıralanan örneklerin Almancaya da çevrilmiş olması, hem eserin bu amacını gerçekleştirmiş hem de ona benzeri bazı eserlerden farklı bir üstünlük kazandırmış bulunmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, eser daha çok pratik bir gayeye yöneldiğinden ve Türkçenin çeşitli yazılı kaynaklarındaki deyimleri ortaya koyma gibi bir amaç gütmendiğinden, günlük dilden alınan örneklerde tek tük yadırganan bazı şekiller ve açıklamalar göze çarpmaktadır. Söz gelişi, *öküzün altında buzağı aramak*, "bir şeyi yanlış yerde aramak veya yanlışlık yapmak değil akıl almaz behanelerle, kasıtlı olarak bir suç ve suçlu yaratma çabası içinde olmak"tır. Bu bakımdan deyimın anlamı eksik kalmış ve verilen örnek de bu anlama ters düşmüş görünmektedir.

Bir de, eserde, *Babil kulesi gibi, put gibi, bet bereket kalmamak, ıslak kargaya dönmek, işin içyüzü* gibi somut benzetmelere veya alelâde sözlere dayanan ve bizce tamamen deyimleşmemiş sayılan bazı söz öbeklerine rastlanmaktadır. Bu türlü şekiller de birer deyim olarak kabul edildiklerine göre, yazarlarca deyimleşmede değişik bir değerlendirme ölçüsünün uygulandığı anlaşılmaktadır.

Eserde, yıllarca süren yorucu bir çalışma ile Türkçedeki deyimlerin hemen büyük bir kısmı biraraya getirilmiş bulunmaktadır. Gerçi, yer yer: *Abacı kebeci ya sen neci; açık bono vermek; baldırının etini yiyip kasaba minnet etmemek; cadı kazanı gibi kaynamak; canı gitmek; ecel beşiği; edebiyat yapmak; efendime söyleyeyim; eğri gözle bakmak; fertiği çekmek* gibi aranıp da bulunamayan bazı deyimler dikkati çekmektedir. Ancak, hazırlayıcılar, Türkçedeki bütün deyimlerin tam bir koleksiyonunu ortaya koydukları iddiasında değillerdir. Daha eserin ilk baskısı yapılırken bile, ellerinde bir hayli yeni fişin toplanmış olduğunu bildirmeleri, kitabın gelecek baskılarında daha kabarık ve dolgun olacağını müjdecisidir. Buna karşılık: *acısına su serpmek; caddeyi tutmak; camı çerçeveyi indirmek; eften püften deli kıza kaftan; fayrap etmek; Fatiha okumak; fıkır fıkır kaynamak; hoş geldin Mehmet Efendi!* gibi başka eserlerde bulamadığımız güzel deyimler de yer almış bulunmaktadır.

Eserdeki deyimlerin şöyle kabataslak bir ölçü ile gözden geçirilmeleri bile, bunların, dış ve iç yapıları ile kavram özellikleri bakımından Türkçeye ne kadar geniş birer anlam ve anlatım gücü kazandırdıklarına işaret etmektedir. Bunlar içinde *hem suçlu hem güçlü; yükte hafif pahada ağır; dili damağı kurumak; gözü dışarıda olmak; kafası kızmak* gibi keli-

me ve söz öbeklerinin asıl anlamları ile deyim anlamları arasında bir farklılık olmayanları bile, artık söyleniş biçimleri ile iyiden iyiye kalıplaşarak dildeki özel yerlerini almış bulunmaktadır. *Püsküllü belâ*; *şeytanın ayağını kırmak*; *o tarakta bezi olmamak*; *elden ayaktan düşmek* gibi örneklerde ise, yalnız söyleyiş biçimi bakımından değil, anlam bakımından da tam bir kalıplaşma söz konusudur. Bunlar artık ister şekilce ister anlamca olsun öylesine kaynaşmış kelime öbekleri hâline gelmişlerdir ki bu öbekleri oluşturan sözlerden birini kaldırıp yerine bir başkasını koyamıyoruz. Söz gelişi, *geçmişî kandilli* yerine *geçmişî lâmbalı*; *kırkından sonra saz çalmak* yerine *kırkından sonra def çalmak* diyemeyiz. Ancak, yalnızca, cümle yapıları küçük değişikliklere elverişli olanlarında, ana kelimeler dışında kalan kişi zamirlerinde ve fiil çekimlerindeki şahıs eklerinde ufak tefek değişiklikler yapılabilmekte; böylece de anlatıma o söz içindeki özel şartlara uygun birer akıcılık kazandırılabilir: *Atsan atılmaz satsan satılmaz* yerine *atsam atılmaz satsam satılmaz*; *aşağı tükürsen sakalın yukarı tükürsen bıyığın* yerine *aşağı tükürse sakalı yukarı tükürse bıyığı* gibi. Eser incelendikçe *yalan dolan*, *değiş tokuş*, *borç harç*, *apar topar* gibi ikilemeli türler yanında *bilir bilmez*, *ister istemez*, *lâf aramızda*, *göze göz dişe diş* gibi, fazlalıklarından arınmış olan dolayısıyla de yarım bırakılmış cümleler izlenimini veren deyimlere de rastlanmaktadır. Bunlar Türkçenin az ve öz söyleme yoluyla, yine anlam dolgunluğuna işaret eden daha başka örnekleridir. Hele *insan olsun*, *oldum bittim*, *boylu boyuna*, *başlı başına* gibi türlerinde ise, dilin normal kurallarını aşan deyimlere has özel bir söyleyiş biçimi söz konusudur.

Mecaz ve benzetme yolu ile meydana getirilmiş olan *diken üstünde oturmak*; *kulağına küpe olmak*; *gözlerinin içi gülmek*; *kabak çiçeği gibi açılmak* gibilerinde ise, benzetme ve mecazlı kullanılışlardan kaynaklanmış daha başka birer anlatım güzelliği yer almaktadır. Bir de bunların *hacı bekler gibi*; *eyyam efendisi*; *dilenci vapuru*; *diline tesbih etmek*; *tuz ekmek hakkı*; *eti senin kemiği benim* gibi bir sosyal olaya, âdet, inanış ve geleneklere dayananlarında ise, sanki yer yer sosyal tarihimiz ve kültürümüz dile getirilmiş gibidir.

Her birinde dilimizin bir başka güzelliğine, şekil, anlam ve anlatım inceliğine tanık olduğumuz deyimleri bir eser hâlinde ortaya koymuş olan sayın yazarları, bu değerli çalışmalarından dolayı kutlar, başarılarının devamını bekleriz.

ZEYNEP KORKMAZ